

Богдан ПАСКА,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України
і методики викладання історії
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ, Україна
bohdan.paska@pnu.edu.ua

ВЕЛИКОДНЯ ПРОВОКАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ДИСИДЕНТА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА В СЕЛІ КОСМАЧ У 1970 Р.

У жовтні 1970 року III випуск журналу «Український вісник», який публікувався українськими дисидентами в нелегальний самвидавний спосіб, повідомив про арешт у Івано-Франківську 1 червня цього ж року історика та публіциста Валентина Мороза. Поряд із описом підготовки судової розправи над дисидентом, текстами заяв на його захист, підписаних однодумцями, у журналі було вміщено таку інформацію: «У квітні 1970 року на Пасху (Великдень) у селі Космач на Гуцульщині щодо В. Мороза була влаштована провокація. За очевидною вказівкою згори представники місцевої влади хотіли заарештувати В. Мороза тільки за те, що він записував біля церкви на магнітофон гайвки, але космачівці не допустили арешту» [2, с. 287]. Події однозначно трактувалися як зрежисована вищим владним керівництвом та працівниками КДБ спроба ув'язнити В. Мороза, якій зуміли перешкодити прості космачани. У документах, пов'язаних із подальшою судовою розправою над дисидентом, збереглося чимало свідчень про цю непересічну подію.

Валентин Мороз (1936–2019) у 1960–1970-х рр. був одним із найбільш активних учасників українського дисидентського руху. У середині 1960-х рр. він працював викладачем Івано-Франківського педагогічного інституту, активно цікавився українською народною культурою і побутом, неодноразово їздив на Гуцульщину. У 1965 р. дисидента в Івано-Франківську

заарештували працівники КДБ, а згодом засудили на 4 роки ув'язнення за поширення самвидавної літератури та відстоювання ідеї необхідності відокремлення України від СРСР. Після звільнення з ув'язнення у вересні 1969 р. і повернення до Івано-Франківська протягом наступних дев'яти місяців дисидент написав три публіцистичних есе – «Мойсей і Датан», «Серед снігів» та «Хроніка опору» – із критикою політики радянського режиму в національному питанні. В. Мороз намагався максимально активізувати опозиційну діяльність своїх львівських та київських однодумців в умовах наростаючого тиску з боку влади. Також він проявляв зацікавленість етнографічною спадщиною українського народу та, особливо, Гуцульщини, цікавився народними обрядами та звичаями.

Напередодні Великодня, 25 квітня 1970 р. дисидент приїхав до с. Космач Косівського р-ну, де священником був його близький знайомий Василь Романюк (майбутній Патріарх Київський і всієї Руси-України Володимир). Наступного дня під час великоднього богослужіння в місцевій церкві В. Мороз намагався записати на магнітофон народні обрядові пісні. Для того щоб розібратися в суті подальших подій, надамо слово їх учасникам та очевидцям.

Сам Валентин Мороз у заяві на адресу Першого секретаря Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) П. Шелеста, голови Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) В. Нікітченка та Прокурора УРСР Ф. Глуха від 2 травня 1970 р. описував космацькі події так: *«...Помітивши, що я записую великоднє богослужіння на магнітну стрічку, до мене підійшли троє невідомих, поширюючи навколо себе різкий сивушний запах. Не пред'являючи ніяких санкцій, не називаючи себе, п'яні зажадали, щоб я ішов з ними (потім виявилось, що це були директор місцевої школи й двоє працівників із Косівського райкому). Коли я відмовився, хулігани спробували взяти силу. Віруючі, яких кругом було дуже багато, обурились і закликали хуліганів до порядку. Усе це відбувалося на церковній тери-*

торії під час свячення паски. Отже, людям перешкодили здійснити забезпечені законом релігійні обряди» [3, с. 234]. Дисидент однозначно трактував дії представників влади як протизаконні, такі, що порушують права віруючих, наголошував на «хуліганському» характері їх поведінки.

Невдовзі після інциденту семеро жителів с. Космач за дорученням сільської громади написали заяву на адресу прокурора Івано-Франківської області на підтримку дисидента. У цій заяві безпосередні свідки подій, пов'язаних із В. Морозом, наводять ще декілька промовистих деталей: *«Коли священник посвятив паску, між людей почався великий шум. Люди почали кричати. Одні кажуть, що б'ють, а інші говорять, що арештують... Люди були сильно стривожені. Між людьми стояв чоловік, і біля нього стояв наш директор школи тов. Дідух Михайло Андрійович і з ним ще два товариші. Дідух почав тягнути цього чоловіка за руки тому, що ми, хористи, попросили цього чоловіка, щоби своїм магнітофоном записав нам церковну пісню... Тоді цей чоловік сказав: «Що я вам, люди, зробив поганого, що мене арештують?». Люди почали кричати: «Чого ви чоловіка тягнете з-між людей і псуєте людям настрої і переслідуєте релігію?» Тоді Дідух прислав нашого участкового Гребенчука, і участковий пішов за цим чоловіком вулицею, а люди всі за ним і не дали чоловіка взяти, бо ми сказали, що він не винуватий, бо ми попросили, щоби зняв нашу пісню» [2, с. 287–288].*

Жителі Космача підтверджували застосування сили щодо В. Мороза зі сторони директора школи М. Дідуха та той факт, що громада села не дозволила представникам влади затримати дисидента. Автори заяви, очевидно, вважали, що В. Мороза хочуть заарештувати власне за запис великодніх пісень, та намагалися його захистити, наголошуючи на тому, що такий запис відбувся на їх прохання. Варто звернути увагу в наведеному уривку на слова В. Мороза, який, побачивши наближення невідомих йому людей у цивільному, прийняв їх за працівників КДБ та сам оголосив присутнім, що його збираються арештувати.

У матеріалах кримінальної справи 1970 р. по обвинувачен-

ню В. Мороза збереглися протоколи допитів директора Космацької школи Михайла Дідуха та завідувача відділу агітації і пропаганди Косівського району Івана Крицкалюка, які й були представниками влади, що брали участь у інциденті. М. Дідух, зокрема, заявив таке: *«В той день священник Романюк Василь Омелянович відправляв у Космацькій церкві службу. Я разом із завідуючим відділом агітації і пропаганди Косівського району КПУ Крицкалюк Іваном Юрієвичем і заступником завідуючого відділення Івано-Франківського обкому партії Шаповаловим проходжувались по Космачу. Наблизившись до церкви, ми побачили у дворі велику юрбу віруючих, а поміж них ходив священник Романюк і святив паску. З ним був невідомий молодий чоловік, який мав при собі фотоапарат і магнітофон. Коли Романюк зупинявся і проголошував молитву, невідомий записував на магнітофон релігійні співанки віруючих. З цього приводу ми вирішили довідатись про особу невідомого і при його виході із церковного двору на дорогу запитали, хто він і звідки. Невідомий пояснень нам не дав. Тоді ми покликали дільничного інспектора міліції Ребенчука, щоб той запросив невідомого до сільської Ради і провірів у нього документи. Як тільки підійшов дільничний, невідомий підняв руки і, звертаючись з провокаційною метою до віруючих, викрикнув, що представники влади хочуть заарештувати його. Цим викриком невідомий викликав серед людей хвилювання і шум. Дехто сказав, що арештують невинну людину, і юрба взяла невідомого під свій захист. Коли все утихомирилось, невідомий пішов на квартиру до священника Романюка, а за ним – дільничний інспектор Ребенчук. Повернувшись до нас, Ребенчук доповів, що він провірів у невідомого документи, і ним виявився мешканець м. Івано-Франківська Мороз Валентин Якович...»* [1, арк. 241].

Іван Крицкалюк під час допиту в загальному повторював слова М. Дідуха, проте наголошував на значній кількості жителів с. Космач, які стали на захист В. Мороза – *«приблизно до 80 чоловік»*. Також І. Крицкалюк говорив про активний характер поведінки прихожан Космацької церкви: *«Віруючі... які йшли*

по вулиці... зупинились, обступили дільничного Ребенчука і з викриками запитували, за що напали на людину» [1, арк. 244–245].

Зі слів М. Дідуха та І. Крицкалюка можна зробити висновок, що вони у момент інциденту не знали, ким саме був «невідомий молодий чоловік, який мав при собі фотоапарат і магнітофон» та намагалися за допомогою працівника міліції встановити його особу. Це вказує на значною мірою випадковий характер великодніх подій у Космачі. Представники влади не мали чіткого наміру затримати чи ув'язнити В. Мороза. Сам факт подальшого допиту М. Дідуха та І. Крицкалюка працівниками КДБ свідчить про необізнаність спецслужби із деталями інциденту. Більше того, серед матеріалів доповідних записок КДБ на адресу органів партійної влади УРСР нами не виявлено жодної згадки про космацький інцидент. Очевидно, події 26 квітня 1970 р. не були цілеспрямованою спецоперацією КДБ чи загалом радянської влади із метою арешту В. Мороза.

Однією із важливих причин, які зумовили виступ космачан на захист В. Мороза було те, що дисидент станом на квітень 1970 р. був званою серед жителів села особою. Після свого повернення з ув'язнення у вересні – жовтні 1969 р. він зав'язав знайомство із парохом села В. Романюком та двічі відвідав село – восени 1969 р. та в січні 1970 р. Дисидент зацікавився становищем Довбушівської церкви в Космачі, із якої в 1963 р. працівники київської кіностудії ім. О. Довженка вивезли старовинний іконостас для зйомок фільму «Тіні забутих предків». Усупереч обіцянкам творців кінофільму, іконостас не було повернуто сільській громаді, а передано до Київського художнього музею. Це викликало справедливе обурення космачан, які написали декілька заяв протесту до органів місцевої та центральної влади із вимогою повернути реліквію до села.

Валентин Мороз зав'язав контакти із жителем Космача Василем Боб'яком, який координував зусилля односельчан щодо повернення іконостаса, та підтримував його дії. На прохання В. Боб'яка дисидент намагався з'ясувати долю реліквії через листування із літературним критиком Євгеном Сверстюком та

колекціонером-етнографом Іваном Гончаром. Зрештою, намагаючись надати проблемі викрадення космацького іконостаса максимального суспільного розголосу, В. Мороз у січні – березні 1970 р. написав талановите публіцистичне есе «Хроніка опору», яке намагався поширювати самвидавним способом [5, с. 124]. Очевидно, хоча б деяка частина прихожан церкви с. Космач на Великдень 1970 р. знала про цей аспект діяльності В. Мороза, що зумовило їх активність у питанні оборони дисидента від дій представників влади.

Космацький інцидент фактично став приводом до подальшої активізації переслідування В. Мороза зі сторони радянського режиму. Спроба жителів Космача виступити на захист дисидента була свого роду спонтанним протестом проти несправедливості в радянському суспільстві та засилля представників влади, які звичайний запис великоднього богослужіння на магнітну стрічку розцінили як достатню причину «довідатись про особу невідомого». Дії космачан були небезпечним для режиму прецедентом, який свідчив про те, що діяльність учасників українського національного руху користувалася значним рівнем підтримки в суспільстві. Тому вже за декілька днів, 29 квітня 1970 р., проти В. Мороза офіційно було порушено кримінальну справу за ознаками ст. 187-І Кримінального кодексу (КК) УРСР («поширювання в усній формі завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад») [1, арк. 2–3]. Того ж таки дня на його квартирі в Івано-Франківську працівники КДБ провели обшук. Свідченням того, що відкриття справи проти В. Мороза було тісно пов'язано із космацьким інцидентом, є той факт, що вже 4 травня обшук було здійснено також у помешканні В. Романюка в Космачі [1, арк. 161]. У той же час загальна активізація слідчих дій за справою В. Мороза (в т. ч. обшуки у Івано-Франківську, Львові та Києві) відбулася тільки після арешту дисидента 1 червня 1970 р.

Під час слідства одним із ключових елементів обвинувачення В. Мороза було написання ним есе «Хроніка опору». Зрештою, 17–18 листопада 1970 р. на судовому процесі в Івано-

наступні рядки циклу (вірш «Страсть четверта») [4, с. 140–145]:
свіжий хрест

*недармо плаче
з нього
космацька живиця*

*о він ще
ще послужить
замість іконостасу
у нашому
обкраденому храмі*

Отже, виступ жителів с. Космач 26 квітня 1970 р. на захист В. Мороза був свідченням масової підтримки дисидентства та його ідей зі сторони українського суспільства та своєрідним виявом спротиву незаконним діям представників радянської влади. Дії представників місцевої влади не мали ознак цілеспрямованої спецоперації із метою арешту дисидента, були викликані безпосередньо фактом записування В. Морозом на магнітофон релігійних звичаїв і швидше нагадували невдалу імпровізацію, очевидно, в дусі «атеїстичної пропаганди». Космацька провокація стала фактором, який пришвидшив подальший арешт дисидента та судову розправу над ним. Інцидент знайшов своє відображення в поезії знайомих із В. Морозом митців «задушеного відродження», що в сукупності зі сміливою та безкомпромісною поведінкою дисидента під час слідства і суду, масштабною кампанією на його захист зі сторони однодумців сприяло подальшому формуванню культу В. Мороза в дисидентському дискурсі.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Івано-Франківській області. Спр. 10956 П. Кримінальна справа № 14 по обвинуваченню Мороза Валентина Яковича за ч. 2 ст. 62 КК УРСР в 5 томах. Т. 1. 398 арк.

Франківську дисидента було засуджено за написання 4-х публіцистичних творів за ст. 62 ч. II КК УРСР («антирадянська агітація та пропаганда») до 9 років позбавлення волі та 5 років заслання. У офіційних документах обвинувального висновку та вироку у справі В. Мороза немає жодного слова про космацький інцидент 26 квітня 1970 р. Очевидно, влада воліла лишній раз не згадувати про підтримку дисидента зі сторони простих гуцульських селян.

Натомість події в Космачі знайшли своє відображення у тогочасній андеграундній поезії т. зв. «задушеного відродження», що внесло свою лепту у формування своєрідного культу В. Мороза у дисидентському середовищі 1970х рр. та на еміграції. Зокрема, львівський поет Григорій Чубай невдовзі написав присвячений В. Морозу вірш «Великдень. Космач – 1970» [6, с. 143], який безпосередньо стосується космацького інциденту:

*всі житла і храми наші в долині
а на горі дракон
сидить і дивиться в долину
а то починає малювати гуцульські
писанки щоб у долині повірили
що дракон той тутешній*

*взявся і цього разу він малювати
котилися писанки із гори глеєм
розмокли
вибігли ми до воріт щоб на
писанки ті поглянути
а на писанці кожній
тюрма намальована*

Інший львівський поет Ігор Калинець, глибоко вражений судовою розправою над В. Морозом, присвятив йому збірку поезій «Підсумовуючи мовчання». У циклі «Тренос над ще однією хресною дорогою» поет прямо порівнює засудженого В. Мороза із розіпнутим Ісусом Христом, Месією. На космацькі події натякають

2. Готується ще одна розправа над Валентином Морозом, «Український вісник» 1970, Вип. 3 // Чорновіл В. Твори. У 10-ти т. Т. 3. Київ, 2006. С. 285–309.
3. Інші суди, арешти, обшуки, допити, «Український вісник» 1970, Вип. 2 // Чорновіл В. Твори. У 10-ти т. Т. 3. Київ, 2006. С. 232–238.
4. Калинець І. Калиновий герб. Вибрані вірші. Київ, 2016. 320 с.
5. Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ, 2018. 366 с.
6. Чубай Г. П'ятикнижжя. Львів, 2019. 256 с.